

1967. – Цит. за: Гипотеза в современной лингвистике. – М., 1980. – С.194; ³Шевченко Л.І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу. – К., 2001. – С.155-156; ⁴Пауль Г. Принципы истории языка. – М., 1960; Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958. – Т.І-ІІ; ⁵Блумфилд Л. Ряд постулатов для науки о языке //Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. – М.,1965. – Ч.ІІ; ⁶Шевченко Л.І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу. – К., 2001. – С.159; ⁷Самойлова І.А. Процеси семантичної деривації в лексиці сучасної української літературної мови (на матеріалі неологізмів 70-90-х років ХХ ст.): Автореф. Дис. канд. філол. наук: 10.02.01./ Інститут укр. мови НАН України. – Київ, 1999; ⁸Гам само.

С.А. Яременко, мол. наук. працівник

ЕКСТРАЛІНГВАЛЬНІ ЧИННИКИ ПРАВОПИСНОЇ НЕВПОРЯДКОВАНОСТІ УКРАЇНОМОВНОЇ ПЕРІОДИКИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

До екстралінгвальних факторів, що впливали на формування української літературної мови початку ХХ ст., зараховуємо відсутність єдиних правописних норм, а також низький рівень національно-мовної свідомості читачів. Теоретичні засади підтверджено прикладами з часописів ЛНВ, “Рада”, “Рідний Край”.

The consider to extralingvistics facts, which influence on formation of Ukrainian literary language of the beginning XX century, are absence indivisible orthography norms and also low level of national language consciousness readers.

Початок ХХ ст. в Україні характеризувався важливими соціально-політичними, економічними і культурними подіями, що вплинули на духовне життя українського народу і, в першу чергу, на його мову. У цей період прогресивна українська інтелігенція вела активну боротьбу за збереження та відродження національної мови у всіх соціальних сферах, зокрема в науці, освіті, пресі. Варто згадати відомих прогресивних діячів С.Єфремова, Б.Грінченка, В.Науменка, Є.Чикаленка, яким в жорстоких умовах тогочасного режиму доводилося виборювати право на існування українськомовної періодики.

Багаторічна боротьба української інтелігенції увінчалася тим, що у 1905 році цензурні обмеження щодо функціонального статусу української мови були зняті, але **національно-мовна свідомість** українців (термін уведений до наукового обігу для аналізу соціолінгвістичних явищ мовознавцем С.Єрмоленко¹) ще залишалася на досить низькому рівні. У розвідці “Національна свідомість і виховання української мовної особистості” вчений виокремлює окреслений термін як *структуроване поняття*, що складається з таких компонентів: а) мова як національна самоідентифікація особистості; б) мова як картина світу, як відбиття природного стану існування її носіїв; в) мова як просторовий і часовий вимір національної культури; г) мова як видимий, наочний знак і універсальний засіб єдності етносу². Вважаємо за необхідне розкрити і практично обґрунтувати окреслене поняття прикладами з періодичних видань початку ХХ ст. Адже саме в цей період ідея української національно-мовної свідомості постійно випробовувалась на стійкість, чим і торувала шлях до подальшого лексико-граматичного унормування періодики та підняття україномовного рівня зрусифікованого пересічного читача.

У 1905-1907 роках, як і в ХІХ ст., українська журналістика мала в основному місцевий, регіональний характер, що відчутно впливало на зміст і форму періодичних видань. Лише небагатьом часописам вдалося набути загальноукраїнського резонансу. Оскільки ні уряд, ні місцеві органи влади не були зацікавлені в розвитку української преси і не давали субсидій на видання газет і журналів українською мовою (на відміну від російськомовних видань), друквані органи з’являлися переважно коштом їх видавців, головним чином, українських письменників чи нечисленних громадських діячів, матеріальні статки яких були обмежені.

Та не лише завуальовані заборони й відсутність коштів перешкождали вільному розвитку преси в Наддніпрянській Україні. С.Єфремов у дописі “Відгуки з життя і письменства (Перший рік української преси – Письменники і публіка)” на сторінках ЛНВ окреслює ще одну вагому проблему: відсутність порозуміння між двома основними часописними ланками – видавцем та читачем. Він називає їх “двома іксами”, які, не зважаючи на два роки більш-менш вільного існування періодики, ще залишаються незрозумілими один одному: “Іксами, загадками вони були й один для одного, зв’язків між ними не було, знайомости ніякої”, адже культурне й громадське

життя стиха “кульгало собі однією стежкою”, а голодний і холодний народ “брив самопас другою”³. Аналізуючи читацький контингент, Єфремов поділяє його на три категорії: **перша** – це “читач із народу, якого кладено за підвалину всього читальницького гурту”; **друга** – “більш-менш свідомо інтелігенція”, яку автор називає “українці усяких кольорів і типу”; **третя** – це випадкові читачі, які, “бувши Українцями з роду, ніяких виразних симпатій до своєї національності проте не виявляли”, їх Єфремов презирливо називає “тоже малоросси” і не бере до уваги, окреслюючи реальний читацький контингент.

Питання зв'язку видавця і читача та несприйняття україномовної преси сільським контингентом читачів, який завжди вирізнявся поміркованістю поглядів, піднімає на шпальтах “Рідного Краю” дописувач *Селянин* Т.Татарин. У дописі “*Українські часописи на селі*” (РК, 1906, 40, 8-9) автор пише: “...газети на селі мало розповсюджені взагалі, а українські й подавно”, та й російськомовну періодику можна зустріти лише в тих селах, “які ближче знаходяться коло городів та залізниць”⁴. Дописувач зазначає, що люди “українськими газетами дуже цікавляться”, але у сільську місцевість вони майже не мають доступу, тому першочергове місце у розповсюдженні періодики відводить сільській інтелігенції, яка часто виїздить до сусідніх міст і сіл, може придбати україномовну літературу хоча б в одному примірнику і влаштувати привселюдні читання: “Найкраще цьому могла б сприяти сільська інтелігенція: вчителі, попи, хвершали і інші, котрі в кожному селі можуть впорядкувати зімою по неділям читання, де-б читались українські газети та книжки”⁵.

На **друге** місце автор ставить проблему, окреслену С.Єфремовим у попередньому дописі: селяни не вірять в існування часописів рідною мовою. У розмові з селянином Т.Татарин зазначає: коли вперше починаєш читати йому українську газету, “він часом неприємно дивиться на цю газету; думає що це з нього глузують, що це написано на сміх, мовляв, пани понапечатавали по мужицькому газет для своєї забавки, щоб було з чого посміятися. Але досить розказати чоловікові хоч коротенько про давнину, нагадати йому, “хто він і яка колись була його доля”, та з'ясувати завдання українських газет, як у нього погляд на газету зразу міняється і він з цікавістю просить ще що небудь почитати”⁶.

На **третє** місце Т.Татарин виводить проблему непорядкованості українського правопису: "Де кого з грамотних селян, котрі призвичаїлись до російського письма, дуже збиває наша правопись. На нашу правопись багато нарікають..." Автор вважає, що це одна з головних причин нерозуміння селянином україномовної газети, тому наводить відгук "почтового чиновника" про газету, надруковану "кулішівкою": "ця газета написана вже й хто його зна по якому, я й сам не второпаю"⁷. Закінчується допис Т.Татарина перерахуванням ряду найголовніших причин, які, на його думку, перешкоджають доступу україномовної газети до читача:

1. Українська преса ще молода мало відома на селі.
2. Брак національної свідомості, безпросвітна селянська темнота.
3. Адміністраційна заборона продавати в селах українські часописи.
4. Сьогочасна "обрусительна" школа і "обмосковлена" сільська інтелігенція (курсив – Т.Т.).
5. Заборона в цілому україномовних газет.
6. Погане ("кепське") економічне становище селян (відсутність грошей на газети).
7. Довговічна неволя народу, яка прибила віру й надію в українське друковане слово.

Аналогічні міркування знаходимо у статті за підписом М.Х. "Про "Громадську Думку", надрукований у щоденній київській газеті "Рада" за 1906 рік, число 10. Редакційна колегія зауважує, що допис є передруком з газети "Вольнь", у зв'язку з тим, що у серпні 1906 року було припинено видання українського органу "Громадська Думка", який, на думку А.Животка, був "першим українським щоденним органом під Росією"⁸.

В перше півріччя 1906 року газета мала біля 4 тисяч передплатників, а в другому півріччі їх кількість зменшилась до 500. Однією з основних причин зменшення кількості передплатників А.Животко вважає **правописну непорядкованість**: читач ще не звик до української газетної мови, термінології та фонетичного правопису, тому вимагав, щоб у газеті писалося так, "як у нас на селі говорять"⁹. Для читача, – вважає дослідник, – що звик читати українською мовою лише твори красного письменства, дивною ще виглядала мова публіцистики, газетної інформації¹⁰. До редакції надходила велика кількість листів з вимогою писати "мовою Шевченка", якої, як вважає А.Животко, самі автори цих листів часом

не знали. Велике обурення у тих, хто звик що "ярижки" (урядового російського правопису), викликав перехід на український фонетичний правопис. Це й стало, на думку дослідника, однією з першочергових причин зменшення читацького контингенту. Хоча ми так не вважаємо, адже листи щодо невпорядкованості та нерозуміння правопису читачі надсилали до багатьох часописів ("Рідний Край", "Село", "Рада"), але через це вони не припиняли своє існування. Ми вважаємо, що основною причиною були політичні репресії. Це підтверджує й той факт, що у серпні 1906 року в редакції газети було влаштовано обшук, знайдено компроментуючі матеріали та заарештовано С.Єфремова, який займав посаду редактора. Саме тоді ГД припинила своє існування.

У статті автор теж відзначає **правописну невпорядкованість**, наводить ряд міркувань правописного характеру, які затримували доступ часопису до широкого контингенту читачів. **По-перше**, аналізуючи листи до редакції, констатує: "Ще дуже й дуже багатьом здавалося дивним: "нащо це замість **ы** пишуть **и**, і з якої речі перед согласними пишуть **і**, і навіть вигадано **ї** і ще якусь нову літеру **є**? ... Ще дуже й дуже багато було таких, які обвинувачували новонароджену вкраїнську пресу в тому, що в її багато слів вигаданих та позичених в галицьких українців...". Тобто, **другим** правописним непорозумінням було нерозуміння читачами галичинізмів у газетній мові. Публіцистичний стиль в мові Наддніпрянщини тільки почав формуватися, власної лексичної бази не мав, тому журналісти орієнтувалися на західноукраїнський варіант цього стилю, який на той час вже був більш-менш сформований і упорядкований. Дописувач нарікає: "Ще дуже й дуже багато таких, які не хотіли зрозуміти, що не вигадують українські журналісти нових слів і не позичають їх за кордоном, а що це сама інтелігенція забула свою мову, не вміє вживати її, не знає, яка вона багата, за малим не гордує нею...". **Третьою** причиною несформованості газетно-публіцистичного стилю Наддніпрянщини він вважає відсутність "журналістів-українців", адже "всі літературні сили до цього часу бралися до красного письменства, бо там усе ж можна було хоч щось робити, або зраджували рідну мову". Думки М.Х. збігалися з міркуваннями С.Єфремова, який більш відкрито і широко окреслював "коллізію між нахильностями на завданням письменників, суперечними вимогами читачів", яка, на думку С.Єфремова, "повинна була позначити ся дуже не сприятливо й на самій пресі". І М.Х., і С.Єфремов підкрес-

люють, що в ті часи "читач сього брати на увагу не хоче, він вимагає, щоб українська преса, немов та Атена-Паллада з голови Зевесової, вийшла одразу взброєною й цілком, до останньої дрібниці, готовою"¹¹. Тобто думки С.Єфремова (ЛНВ) та М.Х. (ГД) щодо занепаду україномовної періодики в 1906-1907 рр. в Наддніпрянщині мають багато спільних тез.

На основі проведеного вище аналізу їх статей можемо стверджувати, що обидва автори окреслювали проблему **правописної непорядкованості** на сторінках періодичних видань приблизно однаково: 1) несприйняття читачами переходу преси з російської "ярижки" на український фонетичний правопис; 2) нерозуміння широким загалом, зокрема сільським контингентом, західноукраїнських вкраплень у публіцистичну лексику.

Допис, який безпосередньо не торкався правописної непорядкованості, а лише констатував рівень русифікації сільського населення, трапився на шпальтах газети "Рада" під назвою "*Голос із села*" (РД, 1906, 3, 1) за підписом М.Ф-ко (згідно з СПД криптонім належить Михайлу Федоренкові¹², який у 1906-1907 рр. був активним дописувачем газети). У статті автор виокремлює проблему русифікації місцевого населення в селах Новгород-Сіверського повіту, кордони якого впритул торкалися етнографічних кордонів Росії.

Насамперед, російськомовні запозичення потрапляли в мову молоді, що призводило до масової суржикації: "На вечорницях гуляють хлопці й дівчата. Говорячи одно до одного, вони вимовляють "**што**" і калічать деякі слова на московський лад". Тобто починається масова русифікація сільського населення, яке завжди найменше реагувало на запозичення з інших мов, зокрема, навіть не хотіло сприймати західноукраїнську лексику в пресі, про що наголошував у попередньому дописі М.Х. Автор зазначає, що найбільше "москалили" ті молоді люди, які вже виїжджали з сіл до міст і там певний час працювали, тому дуже часто можна було почути, як "яка небудь дівчина... каже до своїх подруг: "Пайдьомте дівчата". Особливо ті дівчата москалять, які були наймичками в панів по містах..."

Друга проблема, виокремлена автором, – перенесення суржиків у побутове спілкування молоді з родиною, односельцями, людьми похилого віку, які, в свою чергу, не намагалися призупинити цей процес, а сприяли подальшій русифікації молоді. Автор наводить приклад: "...один парубок, що був на залізниці, навчився *калічити московську мову*, тепер він і вдома калічить та ще й з викрутасами..."

Третю проблему русифікаційної політики на селі М.Федоренко бачить у засиллі російських пісень: "Українські пісні росповсюджені, але чимало є й *"шахтюрських"*, а це дуже погано". Тобто М.Федоренко констатує широке вживання калькованого з російської мови слова *"шахтюрський"*, підкреслюючи, що воно вживалося для позначення російськомовних пісень.

Закінчуючи аналіз мовної ситуації в селах Новгород-Сіверського повіту, автор ставить риторичне запитання: "Чия вина?", і намагається, як і попередні дописувачі, виокремити причини русифікації сільського населення. В окресленій ситуації автор вважає, що "перш усього винна українська інтелігенція, що відщуралася від свого народу і стала *перевертнями, "панами" – москалями*" (курсив – С.Я.), й підкреслює, що практично вся сільська й міська інтелігенція намагається розмовляти російською мовою у громадських інституціях і у побутовому спілкуванні. У більшості випадків їм не вдається вільно володіти російською мовою, тому калькованою лексикою засмічувалися обидві мови, наявним стає процес суржикації.

Четвертою причиною русифікації автор (як і С.Єфремов, Т.Татарин, М.Х. у попередніх дописах) вважає відсутність україномовної літератури: "...мало по селах українських книжок, а хоч і є які, та звикши по школах *калічити свою мову* (автор підкреслює наслідки російськомовного навчання для селян) і ці книжки читають тією ж *каліченою мовою*" (курсив – С.Я.). Тобто автор здебільшого приділяє увагу змінам у мовній практиці селян. Задля припинення процесу русифікації розглядає потреби:

1. Української школи.
2. "Даремних бібліотек" тільки з українських книжок.
3. "Кіосків", щоб продавати українські книжки.
4. Священиків українців.

На думку дописувача, якщо ці вимоги будуть виконані, то і молодь, і "сільська панота" почнуть знову розмовляти українською мовою, перестануть її калічити, *"омосковлюватись"* і знову "повернуться в українців", бо ж українське селянство завжди було найбільш стійким прошарком щодо мови, хоча зараз воно *"Як квітка на полі; Лече сонце, гойда вітер, /Всякий рве по волі"*. Зауважимо, що в дописі не йдеться про правописні проблеми на сторінках тогочасної україномовної періодики, оскільки такої періодики не було на селі. Автор зосереджує більше уваги на мовленнєвій практиці сільського

контингенту, а це також є одним і вагомим чинників формування та становлення літературних норм Наддніпрянщини.

Невеликий допис без назви за підписом Слобожанин (згідно з СПД псевдонім належить Миколі Дмитрієву, головному редакторові РК¹³, що безпосередньо торкався мовних питань періодики), знаходимо на шпальтах газети "Рідний Край" (РК, 1906, 1,17). Автор повідомляє про стан справ у Харківській губернії: "Чимало за останній час видано у нас таких дешевеньких книжок для народу і найбільш нашим "Обществом Грамотности" – "Товариством Просвіта". А от газет таких і досі нема". Далі М.Дмитрієв зазначає, що питання україномовного періодичного органу у зрусифікованих областях Харківщини не вирішувалось однозначно, тому було поставлене на голосування на загальних зборах товариства "Просвіта". Зібрання постановило: "Видавати часопись **українською мовою**".

Газетні публікації підтверджують лексичну й орфографічну невпорядкованість періодичних видань 1905-907 років на Наддніпрянській Україні, де правописна боротьба між різними ідейними угрупованнями української інтелігенції ще не припинилась, хоч і втратила попередню гостроту. У періодиці, як найбільш масовому органі, правописна невпорядкованість справді заважала нормальному функціонуванню української літературної мови. Часті порушення орфографічної системи відбивали невисоку загальну мовну культуру видавців, або були результатом того, що в самій орфографічній системі ще не склалися певні сталі традиції у відтворенні на письмі тих чи інших фонетичних явищ та підкреслювали низький рівень національно-мовної свідомості українців.

¹Єрмоленко С. Нариси з української словесності. – К., 1999. – С. 55;

²Там само. – С. 355-356; ³Єфремов С. Відгуки з життя і письменства // ЛНВ. – Київ-Львів, 1907. – Т. XXXVIII. – Кн. IV. – С. 149; ⁴Татарин Т. Українські часописи на селі // Рідний Край. – 1906. – № 40. – С.8; ⁵Там само. – С. 8; ⁶Там само. – С. 8–9; ⁷Там само. – С. 8–9; ⁸Животко А. Історія української преси. – К., 1999. – С. 194; ⁹Там само. – С. 196; ¹⁰Там само. – С. 196–197; ¹¹Єфремов С. Вказ. роб. – С. 153; ¹²Дей О. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XIX–XX ст.). – К., 1969. – С. 377; ¹³Там само. – С. 350.